ग्रंथालय-संशोधक भागीदारी: बदलत्या शैक्षणिक परिसंस्थेतील सहयोगाचे नवे प्रारूप

सारिका अविनाश पडवळ
MIT Arts Commerce and Science College
alandi devaachi
देहू फाटा
Email ID: -sarikaapadwal2683@gmail.com
Mob: - 7972542032

प्राजक्ता जयंत पवार
Sharadchandra Pawar Art's and Commerce College
Dudulgaon, Alandi,Pune, 411081
Mob: - 8888944719

Crossref DOI - https://doi.org/10.5281/zenodo.23590932

सारांश (Abstract) :

उच्च शिक्षण आणि संशोधन क्षेत्रात गेल्या दोन दशकांत घडून आलेल्या डिजिटल परिवर्तनामुळे ग्रंथालयांची पारंपरिक भूमिका आमूलाग्र बदलत आहे. पूर्वी केवळ ग्रंथसंग्रह, नियतकालिके आणि माहितीचे वितरण करणारी सेवा-केंद्रे म्हणून ओळखली जाणारी ग्रंथालये आज संशोधन प्रक्रियेतील एक सक्रिय व अपरिहार्य भागीदार म्हणून पुढे येत आहेत. संशोधन डेटा व्यवस्थापन, मुक्त प्रवेश (Open Access) प्रकाशन, संस्थात्मक भांडार (Institutional Repository), उद्धरण विश्लेषण (Citation Analysis) आणि संशोधन नैतिकता यांसारख्या नव्या क्षेत्रांत ग्रंथपाल आता संशोधकांचे केवळ सहाय्यक न राहता त्यांचे सहयोगी बनत आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधात ग्रंथालय-संशोधक भागीदारीचे स्वरूप, तिची विविध प्रारूपे (मॉडेल्स), जागतिक तसेच भारतीय संदर्भातील उदाहरणे, या भागीदारीसमोरील प्रमुख आव्हाने आणि भविष्यातील संभाव्य दिशा यांचा दुय्यम साहित्याच्या आढाव्याद्वारे (Literature Review) साकल्याने अभ्यास करण्यात आला आहे. एम्बेडेड ग्रंथपाल पद्धती (Embedded Librarianship), विद्वत् संवाद सहाय्य (Scholarly Communication Support) आणि संशोधन डेटा व्यवस्थापन (Research Data Management) या तीन प्रमुख आयामांवर विशेष भर देण्यात आला आहे. अभ्यासाअंती असे स्पष्ट होते की सुनियोजित व सक्षम ग्रंथालय-संशोधक भागीदारी संस्थेच्या संशोधन गुणवत्तेत, उत्पादकतेत आणि आंतरराष्ट्रीय दृश्यमानतेत लक्षणीय भर घालू शकते; मात्र त्यासाठी ग्रंथपालांचे सातत्यपूर्ण व्यावसायिक प्रशिक्षण, आंतरविभागीय समन्वय आणि ठोस संस्थात्मक धोरणात्मक पाठबळ अत्यावश्यक ठरते.

Keyword : ग्रंथालय-संशोधक भागीदारी, एम्बेडेड ग्रंथपाल, संशोधन डेटा व्यवस्थापन, विद्वत् संवाद, संस्थात्मक भांडार, उच्च शिक्षण ग्रंथालये, संशोधन सहाय्य सेवा

प्रस्तावना :

ग्रंथालय ही संकल्पना पारंपरिकरित्या ग्रंथसंग्रहाचे जतन, वर्गीकरण आणि वाचकांना पुरवठा करणारी एक स्थिर व्यवस्था म्हणून समजली जात असे. मात्र माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या (ICT) प्रचंड विस्तारामुळे, इंटरनेटच्या सार्वत्रिकतेमुळे आणि डिजिटल प्रकाशनाच्या वाढत्या प्रमाणामुळे संशोधनाचे स्वरूपच आमूलाग्र बदलले आहे. आज संशोधक मोठ्या प्रमाणावर डेटा निर्माण करतात, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सहयोगाने काम करतात, मुक्त प्रवेश धोरणांचे पालन करणे बंधनकारक ठरते आणि संशोधन निधी देणाऱ्या संस्था (Funding Agencies) डेटा व्यवस्थापन आराखडा (Data Management Plan) सादर करण्याची अट घालतात. अशा गुंतागुंतीच्या व वेगाने बदलणाऱ्या परिसंस्थेत संशोधकांना केवळ ग्रंथसूची तयार करण्यापुरती मदत पुरेशी ठरत नाही.

या पार्श्वभूमीवर जगभरातील शैक्षणिक व संशोधन ग्रंथालयांनी आपली भूमिका पुनर्रचित करण्यास सुरुवात केली आहे. ग्रंथपाल आता केवळ माहिती पुरवठादार न राहता संशोधन प्रक्रियेच्या प्रत्येक टप्प्यावर — संशोधन प्रश्न निश्चित करण्यापासून ते प्रकाशनानंतरच्या प्रभाव मापनापर्यंत — सक्रिय सहभाग घेत आहेत. यालाच 'ग्रंथालय-संशोधक भागीदारी' (Library–Researcher Partnership) असे संबोधले जाते. ही भागीदारी एकेरी सेवा-वितरणाच्या पलीकडे जाऊन परस्पर सहकार्यावर, विश्वासावर आणि सामायिक उद्दिष्टांवर आधारित आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा उद्देश ग्रंथालय-संशोधक भागीदारीच्या संकल्पनात्मक चौकटीचा, तिच्या विविध घटकांचा आणि तिला प्रोत्साहन देणाऱ्या तसेच अडथळा ठरणाऱ्या घटकांचा साकल्याने आढावा घेणे हा आहे, जेणेकरून ग्रंथालय व्यावसायिक तसेच संस्था-प्रशासक या भागीदारीला अधिक परिणामकारक रीतीने बळकट करू शकतील.

संशोधनाची गरज व महत्त्व :

उच्च शिक्षण संस्थांचे मूल्यमापन आज मोठ्या प्रमाणावर संशोधन उत्पादकता, प्रकाशनांची गुणवत्ता, उद्धरण-प्रभाव आणि आंतरराष्ट्रीय सहयोग या निकषांवर केले जाते. नॅशनल इन्स्टिट्यूशनल रँकिंग फ्रेमवर्क (NIRF), NAAC मूल्यांकन तसेच जागतिक विद्यापीठ क्रमवारी यांसारख्या यंत्रणांमध्ये संशोधन आउटपुटला अनन्यसाधारण महत्त्व दिले जाते. अशा स्थितीत ग्रंथालय ही संस्था केवळ 'खर्चाचे केंद्र' न राहता संस्थेच्या संशोधन गुणवत्तेत भर घालणारी 'मूल्यवर्धक भागीदार' म्हणून सिद्ध होऊ शकते. त्यामुळे या भागीदारीचे स्वरूप, तिचे यशस्वी प्रारूप आणि तिच्यासमोरील आव्हाने समजून घेणे ग्रंथालय व्यवस्थापन, धोरणकर्ते आणि संशोधक या सर्वांसाठी उपयुक्त ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- ग्रंथालय-संशोधक भागीदारीच्या संकल्पनेचा व तिच्या स्वरूपाचा अभ्यास करणे.
- भागीदारीचे विविध घटक व सेवा-क्षेत्रे (उदा. संशोधन डेटा व्यवस्थापन, विद्वत् संवाद, संस्थात्मक

भांडार) यांचे विश्लेषण करणे.

- जागतिक व भारतीय संदर्भातील यशस्वी उपक्रमांचा आढावा घेणे.
- भागीदारीच्या मार्गातील प्रमुख आव्हाने ओळखणे.
- भागीदारी अधिक बळकट करण्यासाठी उपाययोजना व शिफारसी सुचवणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंध हा विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक स्वरूपाचा (Analytical-Descriptive) असून तो पूर्णतः दुय्यम स्रोतांवर (Secondary Sources) आधारित आहे. यासाठी आंतरराष्ट्रीय ग्रंथालय व माहितीशास्त्र नियतकालिके, संशोधन अहवाल, व्यावसायिक संघटनांचे प्रकाशन (उदा. OCLC, IFLA) आणि संबंधित संकेतस्थळांवरील साहित्याचा अभ्यास करण्यात आला. गोळा केलेल्या साहित्याचे विषयवार वर्गीकरण करून त्याचे संकल्पनात्मक विश्लेषण (Conceptual Analysis) करण्यात आले आहे.

साहित्य आढावा :

मागील दशकभरातील ग्रंथालय-विज्ञान क्षेत्रातील साहित्यात 'एम्बेडेड ग्रंथपाल' (Embedded Librarian) या संकल्पनेला विशेष स्थान मिळाले आहे. ही संकल्पना प्रथम स्पष्टपणे मांडणाऱ्या अभ्यासकांनी असे नमूद केले की ग्रंथपालांनी केवळ केंद्रीय ग्रंथालय-इमारतीत न राहता विभागीय समित्या, संशोधन गट आणि अभ्यासक्रम-व्यवस्थापन प्रणालींमध्ये प्रत्यक्ष सहभागी व्हावे. यामुळे ग्रंथपाल हा संशोधकांच्या दैनंदिन कार्यप्रवाहाचा (Workflow) भाग बनतो.

संशोधन डेटा व्यवस्थापनाच्या (RDM) क्षेत्रातील अभ्यासांनी हे अधोरेखित केले आहे की ग्रंथालये आपल्या माहिती-व्यवस्थापन कौशल्यांचा उपयोग करून डेटा साठवण, वर्गीकरण, जतन आणि दीर्घकालीन उपलब्धता सुनिश्चित करण्यात संशोधकांना मदत करू शकतात. यामुळे ग्रंथालयाची ओळख व प्रतिमा संस्थेत अधिक बळकट होते असे निरीक्षण साहित्यात नोंदवले गेले आहे.

याशिवाय, विविध महाविद्यालये व विद्यापीठांतील सहयोगी संशोधन सेवांवरील संकलित अभ्यासांमध्ये असे दिसून येते की ग्रंथालय-संशोधक सहकार्य हे तात्पुरत्या व अनौपचारिक स्वरूपापासून ते औपचारिक, संरचित कार्यचौकटीपर्यंत विविध रूपांत अस्तित्वात असते. काही विद्यापीठांनी संशोधन-सहाय्यासाठी एकल-खिडकी सेवा (Single Point of Access) सुरू केल्या असून त्याद्वारे डेटा व्यवस्थापन, मुक्त प्रवेश, संशोधन निर्देशांक (Research Indicators) आणि प्रशिक्षण या सर्व सेवा एकाच व्यासपीठावर उपलब्ध करून दिल्या जातात.

आफ्रिकन तसेच इतर विकसनशील देशांतील शैक्षणिक ग्रंथालयांवरील अभ्यासांतून असेही समोर आले आहे की एम्बेडेड ग्रंथपाल पद्धतीच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी संवाद कौशल्य, अध्यापन क्षमता, संशोधन कौशल्य, सहकार्य व समन्वय क्षमता आणि तांत्रिक तज्ज्ञता अशा पाच प्रमुख क्षमतांची (Competencies)

आवश्यकता असते. या क्षमतांचा विकास हा ग्रंथपालांच्या व्यावसायिक प्रशिक्षणाचा अविभाज्य भाग बनला पाहिजे, असा निष्कर्ष अनेक अभ्यासकांनी नोंदवला आहे.

ग्रंथालय-संशोधक भागीदारीचे स्वरूप व प्रमुख घटक :

ग्रंथालय-संशोधक भागीदारी ही एकसंध संकल्पना नसून तिच्यात अनेक परस्परपूरक सेवा-क्षेत्रांचा समावेश होतो. खालील घटक या भागीदारीचा गाभा मानले जातात.

१. एम्बेडेड ग्रंथपाल पद्धती (Embedded Librarianship) :

या प्रारूपात ग्रंथपाल विशिष्ट विभाग, संशोधन गट किंवा प्रकल्पाशी थेट संलग्न होतो. तो केवळ मागणीनुसार सेवा न पुरवता संशोधन गटाच्या नियमित बैठका, चर्चासत्रे आणि नियोजन प्रक्रियेत सहभागी होतो. यामुळे संशोधकांच्या गरजा आधीच ओळखून त्यानुसार सेवा पुरवणे शक्य होते.

२. संशोधन डेटा व्यवस्थापन सहाय्य (Research Data Management) :

संशोधन प्रकल्पांतर्गत निर्माण होणाऱ्या डेटाचे संकलन, वर्गीकरण, मेटाडेटा निर्मिती, साठवण आणि दीर्घकालीन जतन यामध्ये ग्रंथालये मार्गदर्शन करतात. अनेक निधी-पुरवठादार संस्था डेटा व्यवस्थापन आराखडा अनिवार्य करत असल्याने ग्रंथपालांची भूमिका येथे निर्णायक ठरते.

३. विद्वत् संवाद व मुक्त प्रवेश सहाय्य (Scholarly Communication & Open Access) :

प्रकाशन प्रक्रियेतील गुंतागुंत, योग्य नियतकालिकाची निवड, स्वामित्व हक्क (Copyright) व्यवस्थापन, मुक्त प्रवेश धोरणांचे पालन आणि भ्रामक/शिकारी (Predatory) नियतकालिकांपासून सावधगिरी या बाबतीत ग्रंथपाल संशोधकांना मौलिक मार्गदर्शन करतात.

४. संस्थात्मक भांडार (Institutional Repository) :

संस्थेतील प्रबंध, शोधनिबंध, अहवाल आणि इतर बौद्धिक संपदा एकत्रितपणे साठवून, तिचे दीर्घकालीन जतन करून तसेच जागतिक स्तरावर तिची दृश्यमानता वाढवून संस्थात्मक भांडार हे संशोधन-आउटपुटचे केंद्रीय व्यासपीठ बनते. याच्या व्यवस्थापनाची जबाबदारी बहुतांश वेळा ग्रंथालयाकडे असते.

५. संशोधन नैतिकता व साहित्यचौर्य (Plagiarism) प्रतिबंध सहाय्य :

संशोधन नैतिकतेच्या मानकांबाबत जागरूकता निर्माण करणे, साहित्यचौर्य-निदान साधनांचा (Plagiarism Detection Tools) वापर शिकवणे आणि योग्य उद्धरण-पद्धती (Citation Style) रुजवणे या बाबतीत ग्रंथालये महत्त्वाची भूमिका बजावतात. यामुळे संशोधनाची विश्वासार्हता व गुणवत्ता वाढते.

६. उद्धरण विश्लेषण व संशोधन प्रभाव मापन (Citation Analysis & Research Impact) :

Scopus, Web of Science यांसारख्या निर्देशांक-सेवा वापरून संशोधकांच्या प्रकाशनांचा प्रभाव

मोजणे, h-index, उद्धरण-संख्या यांचे विश्लेषण करणे आणि प्रमोशन किंवा अनुदान-प्रस्तावासाठी आवश्यक अहवाल तयार करणे यामध्येही ग्रंथपाल मदत करतात.

भागीदारीची प्रारूपे (मॉडेल्स) :

साहित्यात नमूद केल्याप्रमाणे ग्रंथालय-संशोधक भागीदारी विविध स्तरांवर आढळते. काही ठिकाणी ती अनौपचारिक व प्रसंगानुरूप (Ad-hoc) स्वरूपाची असते, जिथे गरज पडेल तेव्हा संशोधक ग्रंथालयाशी संपर्क साधतात. तर काही अग्रगण्य संस्थांमध्ये ती अधिक औपचारिक व संरचित स्वरूप घेते — उदाहरणार्थ, संशोधन-सहाय्यासाठी स्वतंत्र कक्ष स्थापणे, विषय-निहाय संपर्क-ग्रंथपाल (Subject Liaison Librarian) नेमणे किंवा संशोधन डेटा ग्रंथपाल (Research Data Librarian), विद्वत् संवाद ग्रंथपाल (Scholarly Communications Librarian) यांसारखी विशेष पदे निर्माण करणे. काही विद्यापीठांनी ग्रंथालयाला थेट संशोधन कार्यालय (Office of Research) किंवा अनुदान-व्यवस्थापन कक्षाशी (Sponsored Research Office) औपचारिकपणे जोडले आहे, ज्यामुळे भागीदारी अधिक शाश्वत व परिणामकारक ठरते.

जागतिक व भारतीय संदर्भातील उदाहरणे :

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर OCLC या संस्थेने 'रिसर्च लायब्ररी पार्टनरशिप' (RLP) या नावाने संशोधन ग्रंथालयांचे जागतिक जाळे उभारले असून त्याद्वारे व्यावसायिक विकास, सहयोगी संशोधन आणि माहितीची देवाणघेवाण घडवली जाते. युरोपमधील LIBER (Association of European Research Libraries) आणि युरोCRIS यांसारख्या संघटनाही संशोधन माहिती व्यवस्थापन प्रणालींवर (CRIS/RIM) संशोधन ग्रंथालयांशी सहकार्य करतात.

भारतीय संदर्भात, विद्यापीठ अनुदान आयोग (UGC) आणि राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP 2020) यांनी संशोधन गुणवत्ता व मुक्त प्रवेशाला दिलेल्या चालनेमुळे अनेक विद्यापीठ व महाविद्यालयीन ग्रंथालयांनी संस्थात्मक भांडार उभारण्यास सुरुवात केली आहे. INFLIBNET सारख्या राष्ट्रीय यंत्रणेमार्फत साहित्यचौर्य-निदानासाठी 'शोधन' (Shodhganga/URKUND-आधारित सेवा) आणि संशोधन प्रबंधांचे राष्ट्रीय भांडार 'शोधगंगा' यांसारखे उपक्रम राबवले जात आहेत, ज्यामध्ये ग्रंथालयांची भूमिका मध्यवर्ती आहे. तसेच अनेक भारतीय विद्यापीठांत ग्रंथपाल हे संशोधक-विद्यार्थ्यांना उद्धरण-व्यवस्थापन साधने (उदा. Mendeley, Zotero), संशोधन नैतिकता कार्यशाळा आणि जर्नल-निवड मार्गदर्शन पुरवताना दिसतात.

भागीदारीच्या मार्गातील प्रमुख आव्हाने :

- पारंपरिक ग्रंथपाल-प्रशिक्षणात संशोधन डेटा व्यवस्थापन, सांख्यिकी विश्लेषण यांसारख्या नव्या कौशल्यांचा अभाव.
- संशोधक व शिक्षक वर्गात ग्रंथालयाच्या बदलत्या भूमिकेबाबत पुरेशी जाणीव नसणे.
- मनुष्यबळ व निधीची मर्यादितता, विशेषतः लहान महाविद्यालयीन ग्रंथालयांत.

- आंतरविभागीय समन्वयाचा अभाव — ग्रंथालय, आयटी विभाग व संशोधन कार्यालय यांच्यातील विलगता.
- तंत्रज्ञानातील वेगवान बदलांशी जुळवून घेण्याचे आव्हान.
- संस्थात्मक धोरणात ग्रंथालयाच्या भागीदारीला औपचारिक मान्यता व स्थान न मिळणे.

संधी व भविष्यातील दिशा :

कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आधारित साधने, मोठा डेटा (Big Data) विश्लेषण आणि मुक्त विज्ञान (Open Science) चळवळ यामुळे ग्रंथालय-संशोधक भागीदारीला नवी दिशा मिळण्याची शक्यता आहे. ग्रंथपाल भविष्यात 'डेटा क्युरेटर', 'संशोधन विश्लेषक' आणि 'डिजिटल विद्वत्ता सहाय्यक' (Digital Scholarship Support) अशा नव्या भूमिकांमध्ये कार्यरत होऊ शकतात. आंतरविद्याशाखीय संशोधन प्रकल्पांमध्ये सुरुवातीपासूनच ग्रंथपालांना सहभागी करून घेतल्यास संशोधनाची गुणवत्ता, पारदर्शकता आणि पुनरुत्पादनक्षमता (Reproducibility) वाढू शकते.

शिफारसी :

- ग्रंथपालांसाठी संशोधन डेटा व्यवस्थापन, सांख्यिकी साधने आणि डिजिटल संशोधन पद्धतींवर नियमित प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करावेत.
- प्रत्येक विभागासाठी विषय-निहाय संपर्क-ग्रंथपाल नेमून भागीदारी अधिक औपचारिक व संरचित करावी.
- ग्रंथालय, संशोधन कार्यालय आणि आयटी विभाग यांच्यात समन्वयासाठी संयुक्त समिती स्थापावी.
- संस्थेच्या संशोधन धोरणात ग्रंथालयाच्या भूमिकेला औपचारिक मान्यता व निधी उपलब्ध करून द्यावा.
- संशोधक व विद्यार्थ्यांसाठी नियमित कार्यशाळा (साहित्यचौर्य प्रतिबंध, उद्धरण व्यवस्थापन, मुक्त प्रवेश) आयोजित कराव्यात.

निष्कर्ष :

बदलत्या शैक्षणिक व संशोधन परिसंस्थेत ग्रंथालयांची भूमिका ही यापुढे केवळ माहिती-पुरवठादाराची न राहता सक्रिय संशोधन-भागीदाराची असणार आहे. एम्बेडेड ग्रंथपाल पद्धती, संशोधन डेटा व्यवस्थापन, विद्वत् संवाद सहाय्य, संस्थात्मक भांडार आणि संशोधन नैतिकता या सर्व आयामांतून ग्रंथालये संशोधन प्रक्रियेच्या केंद्रस्थानी येत आहेत. मात्र या भागीदारीचे पूर्ण सामर्थ्य साकार करण्यासाठी ग्रंथपालांचे सतत कौशल्य-विकास, संस्थात्मक धोरणात्मक पाठबळ आणि आंतरविभागीय समन्वय आवश्यक आहे. भारतीय उच्च शिक्षण संस्थांनी जागतिक सर्वोत्तम पद्धतींपासून प्रेरणा घेऊन स्थानिक गरजांनुसार ग्रंथालय-संशोधक भागीदारीचे स्वतःचे प्रारूप विकसित केल्यास संशोधनाची गुणवत्ता व आंतरराष्ट्रीय दृश्यमानता निश्चितच उंचावेल.

संदर्भ सूची (References) :

- Bonds, S. (2021). Learning from experience: Librarians as research partners. College & Research Libraries News.
- Corrall, S. (2014). Designing libraries for research collaboration in a network world: An exploratory study. LIBER Quarterly, 24(1), 17–48.
- Cox, A. (2018). Space, place and academic library specialties: Evolving roles for the digital age. Journal of Librarianship and Information Science.
- Cox, A. M., Kennan, M. A., Lyon, L., & Pinfield, S. (2017). Developments in research data management in academic libraries: Towards an understanding of research data service maturity. Journal of the Association for Information Science and Technology, 68(9), 2182–2200.
- Earl, M. F. (2017). Dynamic research support for academic libraries [Book review]. Journal of the Medical Library Association, 105(1).
- Forbes, C. (Ed.). (2022). Academic libraries and collaborative research services. Rowman & Littlefield.
- Hoffman, S. (2016). Dynamic research support for academic libraries. Facet Publishing.
- IFLA Academic and Research Libraries Section. (2022). Evolving academic library research support services: Research ethics [Blog post]. https://blogs.ifla.org/arl/
- Mushi, G., et al. (2023). The state of embedded librarianship in the university research processes in selected African academic libraries. Library Management, Emerald Publishing.
- OCLC Research. (n.d.). Research Library Partnership (RLP). OCLC. https://www.oclc.org/research/partnership.html
- OCLC Research. (n.d.). The library beyond the library. OCLC. https://www.oclc.org/research/areas/research-collections/library-beyond-the-library.html
- Springer Nature. (n.d.). The inside-out librarian: How libraries are becoming essential research partners. Springer Nature — For Librarians blog.
- Research Data Management (RDM) and the evolving identity of academic libraries and librarians: A literature review. (2021). Journal of Librarianship and Information Science / Taylor & Francis.